

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ЦЕНТР ЗАОЧНОГО, ДИСТАНЦІЙНОГО ТА ВЕЧІРНЬОГО НАВЧАННЯ

Кафедра журналістики та філології

ЦЕНзуРА В СИСТЕМІ МАС-МЕДІА
Censorship in mass media system

Кваліфікаційна робота
освітнього ступеня «бакалавр»
студентки спеціальності «Журналістика»,
освітньої програми «Журналістика»,
групи ЖТз-71с

Рибалко Анни Дмитрівни

Науковий керівник:

Ткаченко Олена Григорівна

доктор філол. наук, професор

Суми 2021

Рибалко А. Д. Цензура в системі мас-медіа [Текст]: робота на здобуття кваліфікаційного ступеня бакалавра; спец.: 061 – журналістика / А. Д. Рибалко; наук. керівник О. Г. Ткаченко. – Суми: СумДУ, 2021. – 33 с.

Робота присвячена вивченню цензури як соціального явища у широкому її значенні. Авторка осмислює дефініції, простежує історію виникнення цензури та становлення її на території України. Акцентується увага на тому, що потужний вплив інформації, спричинений надсучасними технологіями, змушує суспільство так чи так протидіяти цензурі. Саме тому у журналістичнознавстві проблема цензури впродовж багатьох років залишається дискусійною.

Ключові слова: система мас-медіа , цензура, дефініції.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1 ЦЕНзуРА В НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ	6
1.1 Визначення поняття «цензура».....	6
РОЗДІЛ 2. ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ЦЕНзуРНОГО ЗАКОНОДАВСТВА	10
РОЗДІЛ 3. БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	21
ВИСНОВКИ	27
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	30

ВСТУП

Потужний вплив інформації, спричинений надсучасними технологіями, змушує суспільство так чи так протидіяти цензурі. Зрозуміло, що кожна держава має свою систему цензурних обмежень різного типу основу яких визначають правові гарантії свободи слова, інформації та демократії.

Загально визнаною є точка зору про те, що цензура її природи й функції визначає характер влади в державі – демократичний чи тоталітарний.

Перша – забезпечує зовнішню й внутрішню безпеку країни її громадян, стабільності держави її політичного устрою при максимальному дотриманні прав і свобод людини.

Друга – контролює, забороняє, здійснює репресивні й маніпуляційні функції, обмежує доступ до інформації, втручається в творчий процес, професійну діяльність та приватне життя громадян.

У сучасному журналістичному вивченні проблема цензури є дискусійною. Матеріали ЗМІ, які не дотримуються певних вимог, мають, зазвичай, скандальний характер та набувають широкої популярності серед реципієнтів, що, безперечно, підіймає рейтинги того чи іншого засобу масової інформації. Таким чином, сама цензура стає об'єктом обговорення і привертання уваги як журналіста, так і читача, слухача чи глядача. Усе це засвідчує актуальність обраної теми.

Проблема цензури у системі масових комунікацій – явище, яке постійно знаходиться в полі зору науковців. Описані її види і форми. Як відомо, розрізняють цензуру світську й клерикальну (релігійну); за характером регулювання інформації виокремлюють такі види, як державна, політична, економічна, комерційна, військова, ідеологічна. На рівні психологічно-суб'єктивному – самоцензуру.

Мета нашої роботи полягає у вивченні цензури як соціального явища у широкому її значенні.

Для реалізації поставленої мети були виконані такі завдання:

- осмислено дефініції;

- простежено історію виникнення цензури та становлення її на території України.

Новизна роботи полягає у тому, що ми прагнемо зібрати всі можливі праці, які б стосувалися цензури та подати їх бібліографічний покажчик з коротким анонсом матеріалів. Крім того, наша робота повинна вмістити всі можливі визначення цензури.

Практичне застосування – робота може бути використана при вивченні таких дисциплін як «Проблематика ЗМІ», «Історія зарубіжної журналістики», «Історія української журналістики», «Міжнародна журналістика» «Журналістська етика» та інших суміжних дисциплін. Крім того, матеріалом можна скористатися при створенні тез до наукових журналістських конференцій та написанні інших наукових робіт.

Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел – 37 найменувань. Загальний обсяг 32 сторінки .

РОЗДІЛ 1

ЦЕНзуРА В НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

1.1 Визначення поняття «цензура»

Цензура, яка виникла майже із зародженням самої журналістики, змінювала свої положення та вимоги до своїх об'єктів та, безпосередньо, змінювала самі об'єкти свого контролю. Якщо спочатку це були моральні норми життя та матеріальне забезпечення людей, то з виникненням книгодрукування інститути цензури прагнули контролювати поширення інформації у книгах та газетах, пізніше вводилися обмеження щодо висвітлення політичних та релігійних тем. Як бачимо, з розвитком журналістики цензура також вносила чимало змін до своїх уставів. Цей розвиток продовжується і зараз, тому дослідження теми цензури завжди залишається актуальним.

Цензура – 1) це перегляд творів, призначених для друкування, постановки в театрі, або якої-небудь кореспонденції, здійснюваний органами державної, церковної та іншої влади; 2) Державна установа, яка здійснює нагляд за друком; особи, що відають таким наглядом; цензурне відомство [23].

Закон України «Про інформацію» надає таке визначення цензури: «Цензура, як вимога, спрямована до засобу масової інформації, журналіста, головного редактора, організації, що здійснює випуск засобу масової інформації, його засновника (співзасновника), видавця, розповсюджувача, попередньо узгоджувати інформацію, що поширюється (крім випадків, коли така вимога йде від автора цієї інформації чи іншого суб'єкта авторського права і (або) суміжних прав на неї) та/або як накладення права (крім випадків, коли така заборона накладається судом) чи перешкоджання в будь-якій іншій формі тиражуванню або поширенню інформації з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб заборонена» [17].

Цензура (лат. *sensura* – суворе судження) – контроль офіційної влади за змістом, випуском у світ і поширенням друкованої продукції, змістом та

виконанням (показом) оціночних постановок, радіо- і телепередач, а інколи й особистого листування (перлюстрація) з тим, аби не допустити або обмежити поширення ідей та інформації, визнаних владою небажаними або згубними [37]. Аналогічні трактування містять «Популярна юридична енциклопедія» [27], «Большая советская ециклопедия» [5] та російський «Большой юридический словарь» [6].

Цензура – 1) контроль офіційної (світської чи духовної) влади за змістом, випуском у світ та розповсюдженням друкованої продукції, творів сценічного, образотворчого та кіномистецтва тощо для того, щоб не допустити чи обмежити поширення ідей, інформації, що визначаються цією владою небажаними чи шкідливими; 2) установа, що здійснює такий нагляд [31]. Схоже визначення ми зустрічаємо у дореволюційному словнику видавництва «Брокгауз-Ефрон»: «Цензура – так називається 1) нагляд за друком з метою попередження розповсюдження шкідливих з пануючої в даний час в урядових колах точки зору творів друку, та 2) установа, якій спеціально доручили такий нагляд» [36].

Цензура – це, по-перше, комплекс заходів держави (або установ, наділених державною владою, націлений на оцінку об'єктів інтелектуальної власності з метою запобігання розповсюдження небажаної інформації або точки зору; по-друге, державний орган (посадова особа) або система органів, що займається цією діяльністю [14].

Ще одне визначення цензури подає юрист радянських часів В. О. Федотов: «Цензура – родове поняття. Воно охоплює різні види й форми контролю офіційної влади за інформацією, що друкується та розповсюджується, з метою недопущення та обмеження поширення ідей та відомостей, які визнаються цією владою небажаними чи шкідливими. Контроль здійснюється залежно від виду засобу масової інформації (телебачення, преса, радіомовлення, кінематограф). Необхідно розрізняти цензуру, яка забороняє оприлюднення відомостей певного гатунку, і цензуру, яка втручається в творчий процес.» [33, с. 89].

Значний внесок у дослідження поняття цензури та цензурного режиму зробив російський дослідник доктор філологічних наук А. В. Блюм. Він вважав,

що під цензурою у точному значенні слова слід розуміти систематичний, цілеспрямований та всеосяжний контроль, який встановлюється державою або офіційною церквою над діяльність засобів інформації шляхом застосування заходів більш-менш насильницького характеру, які проявляються, головним чином, у вилученні небажаних фрагментів тексту або твору повністю та забороні тиражування, розповсюдження (а часом і зберігання) певних творів [4].

Професор філології Тартуського університету П.С.Рейфман цензурою в широкому значенні цього поняття вважав всю систему установлень та засобів обмеження свободи слова, яка здійснюється не тільки заборонами, але й заохоченням, пропагандою офіційної точки зору, створенням фальшивої картини світу. Він зазначав: «У широкому розумінні цензурою називається все, що змушує замінювати правдиве відображення дійсності офіційним міфом, угодним владі» [28].

Цензура – це соціокультурна система контролю за виробництвом, розподілом, зберіганням та споживанням соціальної інформації, яка діє у відповідності до потреб організуючої та спрямовуючої інстанції, наділеної владою [19]. Таке визначення подає нам соціолог І. Є. Левченко.

О.В. Соколов зазначає, що під цензурою розуміють контроль та обмеження розповсюдження по комунікаційним каналам будь-яких знань (фактів, концепцій), стимулів (закликів, вольових впливів), емоційних настроїв (обурення, схвалення, скорбота та ін.). Цензурний контроль охоплює не тільки письмові та друковані твори або інші документи, але й театральні постановки, художні виставки, наукові збори, публічні виступи і т. д. [32].

Російська дослідниця Т. М. Горяєва подає таке визначення цензури: «Система дій, направлених на забезпечення та обслуговування влади, що становить структурну та поза структурну діяльність, не завжди підкріплена законодавчо чи нормативно» [10].

Цензура – це офіційна заборона або обмеження будь-яких висловлювань з мотивів збереження політичного, соціального порядку, моралі [24].

РОЗДІЛ 2.

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ЦЕНЗУРНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Цензура виступає як складне та неоднозначне явище, оскільки, з одного боку, вона не припустима в демократичному суспільстві, а з другого – вона присутня в усіх державах. Інформація завжди була одним із ключових елементів соціокультурного зв'язку людських спільнот. Але доволі часто інформація несе небажані, шкідливі для офіційних державних та церковних структур ідеї, критику, пропагандистські заклики. Інформація сама по собі може носити таємний характер, що само собою стає причиною наявності цензури.

Ще в період Середньовіччя цензура здійснювалася церковною владою і поширювалася в рукописних богословських та церковнослужбових книгах з метою недопущення єресей та інших відхилень від офіційно визнаних церквою еталонів. Приймалися церковні постанови про заборону книг. При папі римському Урбане VI (XIV ст.) було встановлено, що можна користуватися лише тими книгами, які вірно переписані з оригіналів і не містять нічого, що перечить догматам церкви. Папа Мартін V (початок XV ст.) заснував колегію з числа єпископів для контролю за вмістом книг. Пізніше з'явилася і державна (світська) цензура, яка слідкувала за діяльністю переписувачів книг і вмістом їх продукції, функції її виконували, як правило, інститути.

З розвитком книгодрукування розвивалася і система цензури. У 1471 було встановлено, що книги духовного змісту можуть друкуватися лише з попереднього дозволу церковної влади.

У 1488 р. в Англії почала діяти Зоряна палата , яка підпорядкувала собі абсолютні права на видання друкованої продукції. Значною мірою це обмежило циркуляцію рукописних видань. У 1538 р. був прийнятий закон, відповідно до якого будь-який типограф повинен був одержати королівський патент на свою діяльність, а цехова організація типографів – «Компанія книговидавців» – була зобов'язана не тільки надавати друковані матеріали до попередньої цензури, але й

стежити за діяльністю членів свого цеху.

В середині XVI ст. католицькою церквою був складений перелік заборонених книг. Цей список називався «Індекс заборонених книг» і вперше був створений у 1559 році за наказом папи Павла IV. «Індекс» вводив цензуру на видання, що циркулювали на території країн католицького світу, а також на видавців, торгівців, приватних осіб, котрим загрожувало інквізиційне переслідування за читання, зберігання книг або приховування відомостей про них. Мета складання «Індексу» – захист віри і моральності від зазіхань та богословських помилок. Книги, які пройшли цензуру, друкувалися з грифом «нічого забороненого» («*nihil obstat*») або «хай буде надруковано» («*imprimatur*») на титульному аркуші. «Індекс» систематично поповнювався, перевидавався понад 40 разів (ост. видання 1948 р.). До «Індексу» було внесено багато відомих творів Дж. Бруно, М. Коперника, Т. Гоббса, Еразма Роттердамського, Вольтера, Д. Дефо та ін. Таким чином, «Індекс заборонених книг» став інструментом керування ідеологією та інформацією.

Історія становлення цензури в Російській імперії, до складу якої входили і українські землі, складає понад двісті років. Питаннями цензурної політики займалися К. Арсен'єв [1], М. Лемке [20], О. Скабичевський [30], Б. Балусєв [3], П. Зайончковський [13] та ін. Сучасна історіографія виділяє три підходи до її періодизації: 1) хронологічний, за яким розвиток цензури розглядається за періодами правління російських імператорів; 2) юридичний, коли етапи визначаються за датами прийняття нових цензурних статутів; 3) організаційно-засадний, який передбачає розгляд історії діяльності цензурних органів за базовими принципами їх функціонування [15]. Найбільш прийнятним вважається останній підхід, запропонований у 1904 році російським істориком права М. Енгельгардтом, на основі якого дослідники виділяють такі періоди: 1) XVIII ст. – відсутність її правової регламентації; 2) 1804-1865 рр. – діяльність попередньої цензури; 3) 1865-1905 рр. – функціонування каральної цензури (встановлення юридичної відповідальності за порушення приписів) для столичних видань та попередньої – для провінційних; 4) 1905-1917 рр. – діяльність тільки

каральної [11].

Розвиток цензурного законодавства на теренах Російської імперії можна пов'язати з реформами Петра I, зокрема, церковною та запровадженням громадянського шрифту у 1708 році, що, у свою чергу, значною мірою сприяло піднесенню книговидання та журналістики. Саме за часів правління Петра I було створено Ізографічну палату, на яку було покладено контроль за виданням популярного на той час гумористичного журналу «Лубок». Саме цей крок став вирішальним в інституалізації світської цензури. У 1725 році, після смерті Петра I, загальні функції світської та духовної цензури були розподілені між Академією наук та Синодом відповідно. Але навіть за правління Єлизавети Петрівни цензурні вимоги не були офіційно оформлені та затверджені, тому цензори керувалися власними вподобаннями. У 1743 році контроль за світською цензурою було передано у відання Сенату, а безпосередню цензуру друкованої продукції почала здійснювати Академія наук.

Під час правління Катерини II (1762-1796) держава значно сприяла книговиданню та виходу періодичних видань з одного боку, та посилила цензурний контроль шляхом вдосконалення роботи відповідних органів. Таким чином, у 1763 році було видано указ про посилення контролю за розповсюдженням нецерковної літератури на території всієї держави. Відповідно до цього указу була сформована структура державних цензурних органів: у Санкт-Петербурзі її функції поклалися на Академію наук, у Москві – на університет, у регіонах – на народні училища, а там, де таких не було – на місцевих градоначальників. У 1780 році було видано ще один указ, який стосувався іноземної літератури, яка друкувалась або ввозилась на територію Російської імперії. Згідно цього указу контроль за змістом видань із правом вилучення недозволеної літератури та покарання винуватців покладался на створений поліцейний органуправу благочиння.

Початок Великої французької революції викликав посилення цензурної політики, в результаті чого підвищився контроль за розповсюдженням іноземної літератури по території Російської імперії. У 1790 році була знищена книга

А. Н. Радіщева «Подорож з Петербургу до Москви», а в 1792 – закрито видавництво Н. І. Новікова. Указами імператриці від 16 вересня та 22 жовтня 1796 року для контролю за виданням і ввезенням до Росії книг засновані цензурні комітети в Петербурзі, Москві, Ризі, Одесі, на Радзивилівській (нині Радивилів Рівненської області) митниці Подільського намісництва. До складу таких комісій мали входити представники духівництва (делеговані Синодом) та Сенату, а також учений з Академії чи університету.

За часів імператора Павла I було проведено цензурну реформу, яка сприяла організаційному оформленню її структури. Таким чином, у 1796 році було створено Цензурну раду (спочатку її очолив А. Куракін, а потім П. Лопухін), яка виконувала апеляційну функцію, розглядаючи всі книги, які були заборонені або вважалися сумнівними за рішенням місцевих цензурних комісій. Більшість дослідників пов'язують завершення цензурної реформи з указом Павла I від 18 квітня 1800 року, який взагалі забороняв ввезення іноземної літератури на територію Російської імперії.

Початок XIX століття став часом реформування системи управління, створення міністерств і відомств. Особливістю становлення цензурного відомства було те, що воно йшло паралельно із вдосконаленням народної освіти. 23 грудня 1801 року на засіданні Негласного комітету постало питання про необхідність цензурної реформи. В цей час почалася робота над створенням університетського та цензурного статутів. 8 вересня 1802 року імператор Олександр I оголосив маніфест, який запроваджував у Російській імперії міністерства. Постановою від 26 січня 1803 року цензурою всієї друкованої продукції почали займатися університети. Головне управління училищ, яке було на той час головною цензурною інстанцією, усвідомлювало необхідність установа законодавчого документу, який би офіційно визначав завдання цензури та права і обов'язки цензорів, якими виступали професори, магістри або університетські ради.

9 червня 1804 року імператором Олександром I було ухвалено перший цензурний статут, який став результатом колективної роботи Негласного комітету. Саме цей документ розпочав другий період діяльності загальної

цензури. Статут містив 47 статей, які визначали загальні положення діяльності цензурних комісій та принципи підходу до перегляду творів. Серед головних положень статуту можна виділити такі: цензурний орган розглядає всі книги і твори, що плануються до друку; усі книги, що суперечать «просвітництву розуму й освіти», повинні вилучатися; книги, які не пройшли цензурної комісії, видавати забороняється; продукція книговидання не повинна містити нічого, що б суперечило «закону Божому», правлінню, моралі та честі когось із громадян; цензорам на вирішення дозволу на видання слід керуватися явним змістом тексту, а не тлумачити його відповідно до власних суб'єктивних поглядів.

Протягом періоду правління імператора Миколи I (1825–1854) цензурне законодавство вдосконалювалося, його норми ставали більш жорсткими. 10 червня 1826 року був підписаний другий цензурний статут (він був прозваний сучасниками «чавунним»). Документ складався із 19 глав і 230 параграфів – 11 глав визначали цілі, завдання цензури на організаційну структуру, решта 8 розкривали характер способи і методи здійснення цензури різних типів видань. Цензура стала контролювати три сфери політичного і культурного життя суспільства: 1) внутрішню безпеку; 2) процес формування громадської думки відповідно до офіційного державного курсу; 3) «чистоту» морального виховання молодого покоління. Згідно нового статуту цензурні функції виконувало міністерство народної освіти, а керівництво – Головне управління цензури. Цей статут вводив масу дріб'язкових обмежень, що дозволяло цензурі заборонити будь-яке вигадання. При виробленні міністром внутрішніх справ Ланським нормативно-правового акту, який би регулював діяльність цензури щодо іноземної літератури, проявилася вся недосконалість норм другого цензурного статуту. Саме тому у 1827 році його дію було призупинено і створено комісію, яка працювала над розробкою нового статуту.

22 квітня 1828 року був затверджений третій цензурний статут, який складався із 117 параграфів, 40 з яких стосувалися цензурування зарубіжної літератури, про яку не йшлося мови у статуті 1826 року.

У відповідності до нового цензурного статуту, внутрішня і іноземна цензура

були об'єднані в одному відомстві – міністерстві народної освіти. Цензор з внутрішньої цензури розглядав поданий рукопис, відмічав усі місця, які потребували змін, повертав її на виправлення автору і в подальшому ніс за неї відповідальність. Цензор з іноземної цензури переглядав усі випусканні з- за кордону різними установами, книготорговцями та приватними особами книги, естампи, ноти та іншу друковану продукцію, а також каталоги бібліотек для читання. Надіслані в цензуру видання звірялися зі списками розглянутих раніше, дозволені – видавалися власникам, а невідомі – підлягали розгляду. Загальний нагляд за діями внутрішньої та іноземної цензури здійснювало Головне управління цензури при міністерстві народної освіти. Воно слідкувало за ретельним дотриманням статуту. Очолював вищу цензурну інстанцію міністр народної освіти. На практиці цензуру здійснювало «Третє відділення», так як цензори були зобов'язані повідомляти туди про «вільнодумні вигадання» і їх авторів. Жорстокій цензурі піддавалися вигадання А. С. Пушкіна, М. Ю. Лермонтова, М. Гоголя; у 1834 був закритий журнал «Московський телеграф» Н. А. Польового, в 1836 – «Телескоп» Н. І. Надєждіна. Цензурний статут 1828 року став основою для всіх діючих постанов про цензуру й пресу аж до революції 1905 р.

У 1848–1849 рр. до нього було внесено ряд доповнень та змін, які ще більше ускладнили становище літератури і преси. Період 1848–855 років увійшов до історії російської літератури як епоха цензурного терору. Зляканий Революцією 1848 –1849 рр. в Західній Європі, царизм підсилив нагляд за періодичним друком і літературою, убачивши в них головного провідника революційних ідей. 2 квітня 1848 року по розпорядженню імператора Миколи I був заснований Негласний комітет (до 1849 головою був Д. П. Бутурлін, до 1853 – Н. Н. Анненков, до 1856 – М. А. Корф), який розглядав видання, що вже вийшли у світ, і докладав цареві про ті чи інші невідповідності. Таким чином, поряд з тією, що існувала, попередньою цензурою, вводилася каральна. По доповідях «Бутурлінського комітету» в 1848 році був засланий до В'ятки М. Е. Салтиков, в 1852 р. арештований і висланий в Спаськоє-Лутовіново І. Є. Тургенєв; піддавалися

гонінням слов'янофіли. Цензурний терор досяг апогею після справи петрашевців. Був знищений виданий ними «Кишеньковий словник іноземних слів». Спеціальними циркулярами заборонялося публікувати дослідження по історії народних рухів, фольклору, різко скоротилася кількість видаваних в Росії книг, журналів і газет. Загальне пожвавлення суспільного життя після поразки Росії в Кримській війні 1853 – 1856 рр. і смерті Миколи I, широке поширення безцензурної рукописної літератури, підстава за кордоном Вольній російській друкарні зумовили зміну політики уряду. 6 грудня 1855 «Бутурлінський комітет» був скасований, почалася підготовка цензурної реформи.

Новим етапом у розвитку цензурного законодавства став прихід до влади Олександра II (1855–1881 рр.). В цей період створювалися численні комісії для створення нового цензурного статуту, відбувалося реформування самого апарату загальної та відомчої цензури. Першим кроком став указ імператора від 23 січня 1858 року про скасування відомчої цензури.

У 1862 році закінчила свою роботу спеціальна комісія з розробки нового цензурного статуту. Результатами її роботи стали закон від 10 березня 1862 року та «Тимчасові правила з цензури» від 12 травня 1862 р. Згідно із законом цензурні функції розподілялися між міністерствами внутрішніх справ (нагляд за друком і діяльністю цензорів) та народної освіти (решта обов'язків, пов'язаних із цензуруванням). Метою «Тимчасових правил із цензури» було не допускати до друку критичних публікацій щодо положення від 19 лютого 1861 року, матеріалів, які б дискредитували християнську віру та вчення, виявляли неповагу до правлячої династії, сприяли поширенню соціалістичних та комуністичних ідей, а також охорона честі та гідності кожної особи. Після ухвалення «Тимчасових правил із цензури» продовжилася робота щодо розробки постійного нормативно-правового акту, в результаті чого указом імператора від 14 січня 1863 року була створена нова комісія, яку очолив князь Д. Оболенський.

Результатом роботи нової комісії стала реформа 1865 року і затвердження нового цензурного статуту, що ввійшов у історію, як «Тимчасові правила про цензуру і друк від 6 квітня 1865 року». Так, згідно з першою частиною їх від

попередньої цензури за бажанням власників звільнялися всі періодичні видання, що існували в обох столицях – Москві й Петербурзі, а також всі оригінальні твори обсягом не менше ніж 10 друкованих сторінок, всі переклади, не менші ніж 20 друкованих сторінок. У всіх інших регіонах від попередньої цензури звільнялися лише державні, університетські та видання стародавньої класичної літератури. В другій частині статуту зазначалося, що коли у періодичних виданнях або оригінальних творах порушувалися цензурні норми, то автори чи інші відповідальні особи підлягали судовому переслідуванню, а щодо періодичних видань ще й адміністративному визиску. Частина третя правил констатувала, що цензура повністю підпорядковується Міністерству внутрішніх справ, безпосереднє відання нею здійснює Головне управління в справах друку (ГУД) [29]. Починаючи з 1 вересня 1865 року, Міністерство юстиції стало арбітром у розгляді позовів, поданих місцевими комітетами в справах друку на порушників цензурного статуту 1865 року. Під час розгляду справ досить часто траплялися правові казуси, породжені неможливістю застосування цензурних каральних норм через судові ухвали. Тому 12 грудня 1866 року було прийнято закон, згідно з котрим ГУД і цензурні комісії мали право порушувати перед судом питання про переслідування за порушення відповідних приписів, визначати винних осіб, вимагати для них відповідного покарання. Прокурор мав здійснювати лише підтримання обвинувачення у суді. Цензурна реформа 1865 року – одна з найменш послідовних буржуазних реформ 1860–1870-х рр., але і вона незабаром була зведена нанівець різними поправками.

Суспільно-політичне життя тогочасної імперії характеризувалося наростанням активності радикальних течій. Тому уряд вдався до посилення репресивних цензурних заходів. Новий закон від 14 червня 1868 року надав праву міністру внутрішніх справ призупиняти на деякий час роздрібний продаж періодичних видань, що грубо порушувало норми цензури. А за законом від 6 липня 1872 р. за друк статті без цензурного дозволу міністр внутрішніх справ міг накласти арешт на тираж видання або повністю заборонити його.

Трохи пізніше, 18 травня 1876 року, цар Олександр II, перебуваючи на

відпочинку в місті Емсі, підписав ще один нищівний для української культури документ – Емський указ. Він забороняв:

- ввозити на територію Російської імперії будь-яку друковану продукцію, випущену за кордоном українською мовою;
- друкувати оригінальні твори українською мовою, крім художніх творів та історичних пам'яток, що мають друкуватися за всіма правилами вживання російського правопису;
- ставити вистави українською мовою і нею ж друкувати пісенні тексти під нотами;
- подальший випуск газети «Киевский телеграф».

Вбивство імператора Олександра II революціонерами-народовольцями 1 березня 1881 р. змусило уряд вдатися до посилення заходів із метою захисту державного порядку. Дослідники нарахували 50 циркулярів, виданих протягом 1881 року, котрими заборонялося висвітлювати європейські події, пов'язані з масовими виступами щодо соціального невдоволення, а також повідомляти про будь-які виступи селян у межах самої імперії. Недопустимим вважалося висвітлювати й діяльність земських зібрань у губерніях Російської імперії. Особливого значення в той період набував закон від 14 серпня 1881р. Адже він надавав право генерал-губернаторам у разі оголошення надзвичайного стану в губернії чи повіті закривати всі періодичні видання.

Період правління імператора Олександра III (1881–1894) увійшов в історію як «епоха православного консерватизму». 27 серпня 1882 року Олександром III затверджено нові «Тимчасові правила про друк», котрі склалися з трьох розділів. Перший із них оголошував, що редакції періодичних видань, тираж яких виходить не рідше одного разу на тиждень та мають три попередження, після закінчення терміну, що призупиняв їх вихід, повинні подавати примірник тиражного номеру для перегляду в Цензурний комітет не пізніше 11 годин вечора напередодні виходу нового номера. Відповідним органам також надавалося право у разі виявлення «предосудительного содержания» призупиняти випуск видання без судового рішення. Другий розділ дозволяв вимагати за запитом МВС,

відомості про авторів тих чи інших статей. І нарешті, третій – передбачав створення вищого цензурного органу – Верховної комісії з питань друку в складі міністрів внутрішніх справ, народної освіти, юстиції, обер-прокурора Синоду й керівника цензурного відомства. Така комісія мала повноваження вирішувати питання про повну заборону видання.

Протягом 80-х років XIX ст. тривало посилення внутрішньої та іноземної цензури. Зокрема циркулярами і розпорядженнями міністра внутрішніх справ 1883, 1885 й 1886 рр. заборонялося висвітлювати селянсько-аграрні питання, умови життя селян після земельної реформи, а також відносини між робітниками та роботодавцями на фабриках і заводах, політичні переслідування й процеси, заворушення серед студентів.

Новий період у розвитку цензурного законодавства був пов'язаний із суспільно-політичними катаклізмами (революція 1905–1907 років) та зовнішньополітичними чинниками (російсько-японська (1904–1905 рр.) та Перша світова (1914–1918 рр.) війни). 17 жовтня 1905 року імператор Микола II підписав маніфест «Про вдосконалення державного устрою», який обіцяв населенню громадянські свободи й свободу преси. Період від 19 жовтня до 24 листопада 1905 року в історичній літературі прийнято називати «безцензурним», оскільки всі періодичні видання виходили без будь-яких цензурних дозволів та обмежень, вільно видавалися і розповсюджувалися нові видання, особливо гумористичного та сатиричного характеру.

24 листопада 1905 року було оприлюднено «Тимчасові правила про друковані видання», які скасовували попередню цензуру. Покарання накладалися лише у судовому порядку. Так, 26 листопада 1905 року МВС запропонувало губернаторам, щоб усі місцеві цензори пильно наглядали за періодичними виданнями і при виявленні будь-яких порушень цензурного законодавства розпочинали судове переслідування редакцій.

Починаючи з 1906 року влада відновлює чинність цензурних заборонних норм, вносячи зміни до основного нормативно-правового акта. Таким чином, збільшувалися розміри штрафів за порушення періодичними виданнями

цензурних приписів від 300 до 3000 рублів, а також відновлювалася цензура на журнальні та газетні ілюстрації.

1907 року було видано особливий циркуляр, згідно з яким українськомовна література, що ввозилася з Галичини до Росії, обкладалася дуже, як на той час, високим митом по 17 карбованців за пуд. Усе це робилося для того, щоб обмежити потік подібної літератури із Західної України.

1910 року було втілено в життя нові Столипінські реформи, які передбачали заборону «інородцям» створювати товариства, клуби та видавати газети рідною мовою.

Питання про нестерпні цензурні умови розглядалися в червні 1918 р. на Всеукраїнському з'їзді діячів преси. У резолюції були внесені пропозиції про створення комітету захисту свободи преси, який би реєстрував усі незаконні дії місцевої влади щодо органів преси з боку будь-яких партій, аби згодом із цими скаргами звертатися до центральних органів влади з вимогою припинити незаконні дії. Але це, звісно, було утопією, оскільки вказівки цензурування друку виходили саме із центральних органів влади. Більше того, у вересні 1918 р. доцивільної цензури додався ще відділ військової цензури, а 4 жовтня 1918 р. П. Скоропадський підписав Закон «Про статус попередньої цензури друкованих видань», яким закріпив правові засади організації цензурної справи в Україні. [18, с. 85].

Однак ці заходи не допомогли: на зміну гетьманату прийшла Директорія. Одним з першочергових завдань новоутвореної республіки була потреба окреслити статус цензури. Командир корпусу Січових стрільців Є. Коновалець 31 грудня 1918 р. видав наказ, згідно з яким передбачалося, що періодичні видання могли виходити лише з дозволу керуючого управління преси та інформації О. Назарука. Водночас було ухвалено, що обов'язком цензури є “не пускати нічого проти самостійної української держави, проти уряду УНР і республіканської армії” [34, с. 18]. Крім цього, усі газети повинні були обов'язково реєструватися військовою адміністрацією і “підлягали попередній цензурі”. Дивно, але

існування цензури обстоював соціаліст В. Винниченко, вважаючи, що “цензура існуватиме доти, поки не будуть закріплені здобутки нашої революції” [7, с. 14].

Отже, еволюція в політиці російського уряду щодо українського друкованого слова відзначена встановленням жорстких цензурних норм, які практично повністю позбавили будь-якої видавничої можливості та торговельної реалізації україномовні видання, майже повністю ліквідувавши українське книговидання та легальний продаж українських книжок. Російський уряд своїми цензурними циркулярами протягом другої половини ХІХ ст. намагався не тільки обмежити українське книговидання, а й поступово реформувати сам український правопис, звівши до мінімуму відмінності між ним та російським. Незважаючи на те, що така асиміляційна політика російського самодержавства негативно впливала на формування української націосвідомості, вона посприяла подальшій активізації українського національно-визвольного руху, посилювала його спрямованість, забезпечивши його подальшу політизацію.

РОЗДІЛ 3. БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

1. Цензурна політика російського самодержавства: історико-правові аспекти / В.Є. Савчинський // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. 2008. Вип. 15. С. 148–152. – Режим доступу: <http://dspace.nbuu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/13825/23Savchynskyi.pdf?sequence=1> [29].

У цій роботі до уваги читача представлено дослідження появи та розвитку цензурних органів. Автор аналізує формування законодавства у галузі цензури та друку на основі джерел та історіографічних підходів до теми дореволюційних та радянських дослідників. У матеріалі наводяться дати підписання основних законопроектів, основні нововведення до цензурних статутів, співвідноситься та характеризується політичні події та вдосконалення цензурного процесу. Отже, матеріал подає детальну історію становлення цензурного апарату, котрий керувався розробленими законами та статутами.

2. Щербак Н. М. Реалізація цензурного законодавства Російської імперії XIX – початку XX століття в українських губерніях. Електронний Науковий часопис Національної академії прокуратури України. 2014. №2 . С. 147–157
Режим доступу: <http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/ua/pdf/2-2014/scherbak.pdf> [35].

У статті розглядається розвиток цензурного законодавства і зміни в роботі цензурного відомства Російської імперії в першій половині XIX століття. Автор досліджує процес формування основ діяльності цензури. Оскільки, саме на початок XIX століття припадає затвердження першого цензурного статуту, то можна сказати, що стаття представляє нам історію становлення цензурного режиму в Російській імперії.

3. Надточій О. Л. До історії цензурних заборон творів Тараса Шевченка (1861-1900) Режим доступу: http://www.interklasa.pl/portal/dokumenty/r_mowa/strony_ukr02/historia/00his24.htm. [22].

У матеріалі подаються дати основних цензурних нововведень 1861- 1900 років. Автор характеризує заборону творів Тараса Шевченка відповідно до антиукраїнських Валуєвського (1863) та Емського (1876) циркулярів. У підтвердження свого дослідження він подає цитати із рапорту київського поліцеймейстера київському, подільському та волинському генерал-губернатору. У статті наводиться список творів, які було заборонено вносити до «Кобзаря».

4. Коваленко А. І. Журналістська самоцензура в Україні: визначення, причини [Електронний ресурс] / А. І. Коваленко. Режим доступу: <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article::=1912> [16].

Автор досліджує визначення «журналістська самоцензура» через базове поняття цензури. Він наводить позитивні риси самоцензури та подає кінцеве визначення поняття. Крім того, у матеріалі наводяться причини журналістської самоцензури в Україні.

5. Золочевський, І. В. Аналіз визначень і класифікацій поняття "цензура" у вітчизняній науці й законодавчій практиці / І. В. Золочевський // Проблеми законності. Вип. 103. Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, 2009. С. 3–8. [14].

У статті порівнюються різні інтерпретації терміна «цензура», порівнюються позитивні риси та недоліки, зіставляються існуючі класифікації, на основі яких автор пропонує єдину класифікацію цензури. Як результат дослідження автор подає власне визначення цензури, класифікацію її за часом здійснення та галузевою належністю.

6. Кириєнко О. Ю. Загальна та військова політика в Російській імперії (XVIII - початок XX століття). Режим доступу: http://history.org.ua/JournALL/journal/2010/4/journal_2010_4.pdf [15].

У статті подаються різні підходи до періодизації становлення цензури. На основі одного із таких підходів автор пропонує поділ історії цензури на чотири періоди. Надалі автор детально характеризує кожен із періодів.

7. Гастинщиков В. Цензура як елемент інформаційної війни / В. Гастинщиков Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vkp_2009_9_17 [8].

У статті розглядається сучасне становище цензури в Україні, наводяться статистичні дані щодо рівня свободи слова в Україні. Автор проводить дослідження, яке допоможе нам розібратися свобода слова і, безпосередньо, цензура – це обов’язковий критерій розвинутої демократії, цивільного суспільства, правової держави чи необхідна передумова проведення прозорих та чесних виборів. Читачу представлені етапи становлення політичної цензури в Україні, аналіз механізмів їх впровадження та здійснення. У своїй статті автор досліджує конкретні прояви та методи, за допомогою яких впроваджується політична цензура в Україні.

Значне місце у матеріалі відводиться для дослідження цензурування дитячої літератури, п’єс, телепередач, а також підручників з історії України, які змінювали свій зміст в залежності від історичного періоду та цензурних нововведень. Подаються також результати дослідження у рамках проекту «Ефективний контроль за роботою органів держвлади на місцях – місцевим ЗМІ та журналістам України», яке проводилося протягом листопада 2006 – лютого 2007 Незалежною медіа-профспілкою України.

8. Федотова О. Політична цензура в УСРР - УРСР: практика обмеження друкованої продукції [Електронний ресурс] / О. Федотова. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vkp_2012_2_14 [33].

У статті проаналізовано основні закономірності становлення та розвитку політичної цензури творів друку в Україні за радянської доби. Автором розглянуто напрямки цензурної діяльності з контролю бібліотечної, музейної та книготорговельної сфер, ввезення літератури з-за кордону, збереження державної таємниці в пресі.

9. Гусейнова-Чекурда Р. 3. Цензура як перешкода реалізації конституційного права на свободу слова (на прикладі електронних ЗМІ) [Електронний ресурс] / Р. 3. Гусейнова-Чекурда // Науковий вісник Львівського державного університету. Львів. 2011. № 1. (1) Режим доступу: https://www.lvduvs.edu.ua/en/documents_pdf/visnyky/nvsvy/01_2011_1/grzzmi.pdf/portal/Soc_Gum/Nvlduvs/2011 [12].

У матеріалі проаналізовано законодавство України, яке забороняє цензуру ЗМІ, специфіку проявів цензури в електронних ЗМІ. Автор описує ознаки цензури в електронних ЗМІ, подає визначення таких понять як «попередня цензура», «подальша цензура», «самоцензура», «професійна люстрація», «економічна цензура». Крім того, у статті надаються рекомендації щодо законодавчого регулювання проявів цензури.

10. Макушин Л. М. Цензурный режим и система русской периодической печати в эпоху великих реформ Александра II [Електронний ресурс]: автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук: спец. 10. 01. 10 «Журналистика» / Л. М. Макушин. Санкт-Петербург, 2010. [219].

У матеріалі досліджується система російського офіційного друку. Автор досліджує взаємопов'язані процеси трансформації цензурного режиму та розвитку преси у 1855-1881 роках. У праці аналізується відношення влади та населення до проблеми гласності та свободи слова та їхня роль у її вирішенні, процес перебудови старого цензурного режиму в новий, роль міністерств народної освіти, внутрішніх справ та їх керівників у проведенні політики.

У своєму дослідженні автор торкається деяких аспектів цензурної політики самодержавства та її втілення за допомогою відповідних органів. Етапи вироблення цензурної політики в Російській імперії пов'язані з іменами Олександра II (Перший цензурний устав 1804 року), міністра внутрішніх справ графа П. Валуєва (1861-1868 рр), який вніс зміни у відносини влади й преси, застосувавши нові форми впливу на громадську свідомість. У статті наводяться приклади заборон на публікацію, безпосередньо, в результаті Валуєвського та Емського циркулярів.

11. Горяева Т. М. Политическая цензура в СССР. 1917-1991 гг. [Електронний ресурс] / Т. М. Горяева. Режим доступу: <http://www.fedy-diary.ru/html/062011/23062011-08a.html> [9].

У монографії досліджується сформована в СРСР система політичної цензури. Автор наводить низку методів ідеологічного та політичного контролю котрий здійснювався партійно-державними органами та інституціями цензури

протягом 1917-1991 років. У праці наведено функції цензури, списки забороненої друкованої продукції, відмови у видавництві. Крім того, особливістю монографії є те, що дослідниця показує протидію, зворотню реакцію тих, проти кого була застосована цензура.цензурної реформи та становленні цензурного режиму, введення в дію указів, законопроектів та їх виконання.

У роботі досліджуються умови та етапи розвитку діяльності органів військової цензури під час воєнних конфліктів та в мирні періоди. Автор досліджує становлення цензурного режиму на кожному його етапі, правову базу, яка регламентувала розвиток військової цензури, аналізує розвиток інституту військової цензури в умовах воєнної реформи другої половини ХІХ ст.

12. Бабюх В.А. Політична цензура в Україні в 1920 - 1930-х рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук № 07.00.01/ В.А. Бабюх. К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. 23 с. [2].

На основі аналізу архівних матеріалів, опублікованих джерел та відповідної літератури у дисертації розкрито становлення, формування та еволюцію органів політичної цензури в Радянській Україні 1920 - 1930-х рр., їх місце в системі політичного нагляду. Висвітлено створення та розвиток єдиного органу ідеологічного контролю в Україні – Головного управління в справах літератури і видавництв. Проаналізовано його зв'язок із вищим державно-партійним керівництвом республіки та органами безпеки. Особлива увага приділяється формам, методам та принципам цензурування. Вперше у вітчизняній історичній науці розкривається процес проходження друкованих творів через усі етапи цензурного механізму. Досліджено роль Головліту України, спільно із спеціальними цензурними органами, у контролі затеатральним та кіномистецтвом. Показано вплив політичної цензури на культуру України 1920 - 1930-х рр. Визначено критерії оцінки "ідеологічно-шкідливої" літератури та творів мистецтва, навішування на письменників і митців політичних ярликів, вироблення стереотипів "пролетарської культури". Аналізуються шляхи формування нового масового радянського світогляду та його вплив на населення України.

13. Позднякова І. Огляд української історіографії радянської цензурної політики 1917-1920 років [Електронний ресурс]: Матеріали V Міжнародної конференції «Дні науки історичного факультету – 2012» (12-13 квітня). Секція кафедри історії для гуманітарних факультетів. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. К., 2012. [26].

Оскільки в радянський період з'являється не так багато праць, які були б присвячені дослідженню розвитку цензури, автор аналізує роботи, які стосуються цієї теми. У матеріалі згадуються праці таких вчених як С. Білокінь, Г. Касьянов, В. Даниленко, С. Кульчицький, В. Очеретянок, О. Каракоз, В. Бабюх та ін..

14. Пічугіна Ю. О. Цензура в соціально-комунікаційних каналах (Огляд публікацій) [Електронний ресурс] / Ю. О. Пічугіна // Вісник ХДАК. - 2011. Випуск 34. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/hak_2011_34_28 [25].

У статті здійснено огляд публікацій на тему цензури в соціально комунікаційних каналах, розглянуто публікації з історії виникнення цензури. Порушується проблема сучасних форм прояву цензури.

ВИСНОВКИ

У процесі здійснення наукового дослідження ми дійшли висновку, що упродовж багатьох десятиліть проблема цензури залишається дискусійною.

Опрацювавши різні визначення, ми у прямому значенні слова під явищем цензури розуміємо систематичний, цілеспрямований та всеосяжний контроль, держави над діяльністю засобів інформації шляхом застосування різних методів та заходів насильницького характеру, які проявляються, здебільшого, у вилученні окремих фрагментів тексту або твору, забороні тиражування, розповсюдження (а часом і зберігання) окремих творів.

Цензура – це соціокультурна система контролю за виробництвом, розподілом, зберіганням та споживанням соціальної інформації, яка діє у відповідності до потреб держави.

Питання цензури є багаторівневим і досліджується в різних площинах.

З одного боку її можна розглядати, як комплекс заходів офіційних установ, спрямованих на оцінку продуктів інтелектуальної власності з метою запобігання розповсюдження та використання інформації, яка може нанести шкоду третім особам чи державі, а з іншого – це установи, які здійснюють таку діяльність.

Простеживши історію цензури в Україні, ми виокремили кілька етапів, які співвіднесли з такими цензурними «указами», що запроваджувалися Російською імперією на українських землях:

1763 рік – указ про посилення контролю за розповсюдженням нецерковної літератури на території всієї держави;

1780 рік – указ, щодо іноземної літератури, яка друкувалась або ввозилась на територію Російської імперії;

1796 рік – створення Цензурної ради, що виконувала апеляційну функцію, розглядаючи всі книги, які були заборонені або вважалися сумнівними за рішенням місцевих цензурних комісій;

1804 рік – імператором Олександром I було ухвалено перший цензурний статут;

- 1826 рік – імператором Миколаєм I був підписаний другий цензурний статут;
- 1828 рік – затверджений третій цензурний статут;
- 1858 рік – указ імператора Олександра II про скасування відомчої цензури;
- 1862 рік – Закон від 10 березня та «Тимчасові правила з цензури»;
- 1865 рік – затвердження нового цензурного статуту, що ввійшов у історію, як «Тимчасові правила про цензуру і друк від 6 квітня 1865 року»;
- 1866 рік – Закон згідно з котрим ГУД і цензурні комісії мали право порушувати перед судом питання про переслідування за порушення відповідних приписів, визначати винних осіб, вимагати для них відповідного покарання;
- 1868 рік – Закон, який надав праву міністру внутрішніх справ призупиняти на деякий час роздрібний продаж періодичних видань, що грубо порушувало норми цензури;
- 1872 рік – за законом від 6 липня за друк статті без цензурного дозволу міністр внутрішніх справ міг накласти арешт на тираж видання або повністю заборонити його;
- 1876 рік – цар Олександр II підписав ще один нищівний для української культури документ – Емський указ;
- 1881 рік – Закон від 14 серпня надавав право генерал-губернаторам у разі оголошення надзвичайного стану в губернії чи повіті закривати всі періодичні видання;
- 1882 рік – Олександр III затвердив нові «Тимчасові правила про друк»;
- 1905 рік – оприлюднено «Тимчасові правила про друковані видання», які скасовували попередню цензуру.

Опрацювавши теорію, ми створили бібліографічний покажчик матеріалів, з проблем цензури. Він містить 14 джерел, які сприяють поглибленому вивченню означеної проблеми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арсеньев К.К. Законодательство о печати / К.К. Арсеньев. СПб. : Типолитогр. Ф. Вайсберга и П. Гершунина, 1903. – 264 с. Режим доступа: <http://books.e-heritage.ru/book/10071712>
2. Бабюх В.А. Політична цензура в Україні в 1920 - 1930-х рр.: автореф. дис. .. канд. іст. наук № 07.00.01/ В.А. Бабюх. К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. 23 с.
3. Балувев Б. П. Политическая реакция 80-х годов XIX века и русская журналистика [Электронный ресурс] / Б. П. Балувев. М.: Изд. моск. ун-та, 1971. 315 с. Режим доступа: <https://search.rsl.ru/ru/record/01004019514>
4. Блюм А. В. Советская цензура в эпоху тотального террора [Электронный ресурс] / А. В. Блюм. Режим доступа: <http://padaread.com/?book=92407>
5. Большая советская энциклопедия. Т. 28. Изд. 3-е. М.: Сов. энцикл., 1978. 616 с.
6. Большой юридический словарь / Под ред. А. Я. Сухарева и др. М.: ИНФРА, 1998. 790 с.
7. Вовчанський Т. Як вони будували соціалізм / Т. Вовчанський //Перемога (Лондон). 1972. № 3. С. 12–18.
8. Гастинщиков В. Цензура як елемент інформаційної війни / В. Гастинщиков // Вісник Книжкової палати. 2009. № 9. С. 36–39. Режим доступа: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vkp_2009_9_17
9. Горяева Т. М. Политическая цензура в СССР. 1917-1991 гг. [Электронный ресурс] / Т. М. Горяева. - Режим доступа: <http://www.fedy-diary.ru/html/062011/23062011-08a.html>
10. Горяева Т. М. Политическая цензура в СССР. 1917-1999 г. / Т. М. Горяева. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОСПЭН), 2002. 400 с.
11. Григорьев С. Придворная цензура и образ верховной власти (1831-1917). Санкт-Петербург, 2007. 480 с.

12. Гусейнова-Чекурда Р. З. Цензура як перешкода реалізації конституційного права на свободу слова (на прикладі електронних ЗМІ) [Електронний ресурс] / Р. З. Гусейнова-Чекурда // Науковий вісник Львівського державного університету. 2011. № 1. Режим доступу:

http://www.lvduvs.edu.ua/en/documents_pdf/visnyky/nvsvy/01_2011_1/grzzmi.pdf

13. Зайончковский П. А. Российское самодержавие в конце XIX века / П. А. Зайончковский. М.: ИЗД. МОСК. УН-ТА, 1970. 444 с.

14. Золочевський І. В. Аналіз визначень і класифікацій поняття «цензура» у вітчизняній науці й законодавчій практиці [Електронний ресурс] /

І. В. Золочевський // Проблеми законності. 2009. № 103. Режим доступу:

https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/2410/1/103_1.pdf

15. Кириєнко О. Ю. Загальна та військова політика в Російській імперії (XVIII - початок XX століття) [Електронний ресурс] / О. Ю. Кириєнко . Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=tsenzura_v_ukrajini

16. Коваленко А. І. Журналістська самоцензура в Україні: визначення, причини [Електронний ресурс] / А. І. Коваленко. Режим доступу:

<http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1912>

17. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30.

18. Крупський І. В. Цензура й українські ЗМІ: історія та сучасність. *Держава та регіони : наук.-вироб. журн.* Серія «Соціальні комунікації». 2013. Вип. 2. С. 83–87

19. Левченко И. Е. Цензура как социокультурный феномен / И. Е. Левченко // *Социальные исследования*. 1996. № 8. С. 88.

20. Лемке М. К. Эпоха цензурных реформ 1859-1965 гг. [Електронний ресурс] / М. К. Лемке // Санкт-Петербург, 1904. 554 с. Режим доступу:

http://history.org.ua/LiberUA/Lemke_EpTsenzRef_1904/Lemke_EpTsenzRef_1904.pdf

21. Макушин Л. М. Цензурный режим и система русской периодической печати в эпоху великих реформ Александра II [Електронний ресурс]: автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук: спец.

10. 01. 10 «Журналистика» / Л. М. Макушин. - Санкт-Петербург, 2010. - Режим доступу: <http://www.dissers.ru/avtoreferati-dissertatsii-filologiya/a248.php>

Надточій О. Л. Російська цензура і видання творів Тараса Шевченка (1861-916 рр.) [Електронний ресурс]: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спец. 10. 01. 08 «Журналістика» / О. Л. Надточій. Київ, 2004. - Режим доступу: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/31871>

23. Новий тлумачний словник української мови: В 4-х т. Т.4. К.: Аконіт, 2000. 944 с.

24. Петрова Н. Медіа і право / Наталія Петрова, В'ячеслав Якубенко // ЕС-ТАСІС-БІ-БІ-СІ (Жорна). К., 2007. 276 с.

25. Пічугіна Ю. О. Цензура в соціально-комунікаційних каналах (огляд публікацій) / Ю. О. Пічугіна // Вісник Харківської державної академії культури. 2011. Вип. 34. С. 250–257. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/hak_2011_34_28

26. Позднякова І. Огляд української історіографії радянської цензурної політики 1917-1920 років: Матеріали V Міжнародної конференції «Дні науки історичного факультету – 2012» (12-13 квітня). Секція кафедри історії для гуманітарних факультетів. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. К., 2012. С. 74–77.

27. Популярна юридична енциклопедія / За ред. Ковальського В. С. та ін. - К.: Юрінком інтер, 2003. 528 с.

28. Рейфман П. С. Из истории русской, советской и постсоветской цензуры [Електронний ресурс] / П. С. Рейфман. Режим доступу: <http://www.gumerinfo/bibliotekBuks/History/reifm/index.php>

29. Савчинський В. Є. Цензурна політика російського самодержавства: історико-правові аспекти [Електронний ресурс] / В. Є. Савчинський // *Проблеми історії України XIX - початку XX століття*. Випуск XV. С. 148–152. Режимдоступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/13825/23-Savchynskyyi.pdf?sequence=1>

30. Скабичевский А. М. Очерки истории русской цензуры [Електронний

ресурс] / А. М. Скабичевский. - М.: Книга по Требованию, 2011. 502 с. Режим доступа: <http://www.biblioclub.ru/book/73381/>

31. Словник іншомовних слів / За ред. Іл. Пустовіт. К.: Довіра: УНВУ «Рідна мова», 2000. 1018 с.

32. Соколов А. В. Общая теория социальной коммуникации: Учебное пособие / А. В. Соколов .СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 2002. С. 461

33. Федотова О. Політична цензура в УСРР–УРСР: практика обмеження друкованої продукції / Оксана. Федотова // Вісник Книжкової палати. 2012. № 2. С. 45–47.

34. Шухевич С. Спомини з Української Галицької Армії / С. Шухевич. Львів : Червона калина, 1929. 104 с.

35. Щербак Н. М. Становлення та розвиток цензурного законодавства Російської імперії у першій половині XIX століття [Електронний ресурс] / Н. М.Щербак.Режим доступа: https://docs.www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/app/2009

36. Энциклопедический словарь / Под ред. К. К. Арсеньева и Ф. Ф. Петрушевского. Т. 37; Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. СПб.: Типолитогр. И. А. Ефрона, 1908. 962 с.

37. Юридична енциклопедія / За ред. Шемшученко Ю. С. Укр. енцикл., 2004. 765 с.